

UOT 581.481; 581.483

S.Ş.Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aslanova17.02@mail.ru

YARDIMLI, LERİK VƏ ASTARA RAYONLARININ DAĞ-MEŞƏ BİTKİLİYİ

Açar sözlər: *tip, formasiya sinfi, fitosenoz, dağ-meşə, formasiya, dominant, mezofit, mezokserofit, assosasiya*

Azərbaycanda 1,214 mln. hektar meşə torpaqlarında meşə ilə örtülü sahələr 1,021 mln. ha-dan ibarətdir ki, bundan Lənkəranın dağlıq hissəsində yayılan dağ meşələrinin ərazisi 134 min hektardır [4; 1; 5].

İlk dəfə tərtib etdiyimiz «Lənkəranın dağlıq hissəsi bitkilisinin ekoloji-geobotaniki xəritəsi»ndə əks olunduğu kimi Yardımlı, Lerik və Astara rayonlarının yüksək dağlıq meşələrinin relyefi, torpaq-iqlim şəraiti və florası biomüxtəlifliyindən asılı olaraq meşə bitkiliyi formalaşmışdır. O cümlədən, fitoekoloji xüsusiyyətlər regionun təbii ekosistemi (geniş arealda yayılan), həmçinin subalp meşə qurşağı üçün xarakterik sayılan meşə bitkilisinin təsnifatında nəzərə alınmışdır. Regionda aparılmış ekoloji-geobotaniki tədqiqatlar zamanı Lənkəranın dağlıq hissəsinin meşə bitkilisinin 1 formasiya sinfi, 4 formasiya və 6 assosiasiyadan ibarət olduğu müəyyən edilmişdir.

Hal-hazırda təbii fitosenozların məhsuldarlığını, yem keyfiyyətini artırmaq, yaxşılaşdırmaq, onların genetik ehtiyatı və landşaftlarını qoruyub saxlamaq, həmçinin onların qorunması problemlərinin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi üçün bitki örtüyünün öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

С.Ш.Асланова

ГОРНО-ЛЕСНАЯ РАСТИТЕЛЬНОСТЬ ГОРНОЙ ЧАСТИ ЛЕНКОРАНИ

Ключевые слова: *тип, класс формации, фитоценоз, горно-лесной, формация, доминанта, мезофит, мезоксерофит, ассоциация*

Площадь лесов на 1,214 миллиона гектаров лесных земель в Азербайджане составляет 1,021 миллиона гектаров. Площадь горных лесов в горной части Ленкорани составляет 134 000 га [4; 1; 5].

Как отражено в впервые составленной «Эколого-геоботанической карте растительности горной части Ленкорани», лесная растительность формировалась в зависимости от рельефа, почвенно-климатических условий и биоразнообразия флоры высокогорных лесов Ярдимлы, Лерик и Астаринские районы. В частности, при классификации природных экосистем региона (обширная территория) учтены фитоэкологические особенности, а также лесная

растительность, характерная для субальпийского лесного пояса. В ходе проведенных в регионе эколого-геоботанических исследований установлено, что лесная растительность горной части Ленкорани состоит из 1 класса формации, 4 формаций и 6 ассоциаций.

В настоящее время изучение растительности имеет важное значение для повышения продуктивности природных фитоценозов, качества кормов, сохранения их генетических ресурсов и ландшафтов, а также для решения задач их защиты на научной основе.

S.Sh.Aslanova

MOUNTAIN- FOREST VEGETATION OF MOUNTAIN PART OF LENKORAN

Keywords: *type, class of formation, phytocenosis, mountain-forest, formation, dominant, mesophyte, mesoxerophyte, association*

The area of forests on 1.214 million hectares of forest land in Azerbaijan is 1.021 million hectares. The area of mountain forests in the mountainous part of Lankaran is 134,000 hectares [2; 5; 6].

As reflected in the first compiled "Ecological-geobotanical map of vegetation of the mountainous part of Lankaran", forest vegetation was formed depending on the relief, soil and climatic conditions and biodiversity of the flora of the high-mountainous forests of Yardimli, Lerik and Astara regions. In particular, when classifying the natural ecosystems of the region (a vast territory), phytoecological features, as well as forest vegetation characteristic of the subalpine forest belt, are taken into account. In the course of ecological and geobotanical studies carried out in the region, it was found that the forest vegetation of the mountainous part of Lankaran consists of 1 class of formation, 4 formations and 6 associations.

Currently, the study of vegetation is important to increase and improve the productivity of natural phytocenoses, feed quality, preserve their genetic resources and landscapes, as well as to implement the problems of their protection on a scientific basis.

Giriş

Azərbaycanda 1,214 mln.hektar meşə torpaqlarında meşə ilə örtülü sahələr 1,021 mln. ha-dan ibarətdir ki, bundan Lənkəranın dağlıq hissəsində yayılan dağ meşələrinin ərazisi 134 min hektardır [4; 1; 5].

İlk dəfə tərtib etdiyimiz «Lənkəranın dağlıq hissəsi bitkilisinin ekoloji-geobotaniki xəritəsi»ndə əks olunduğu kimi Yardımlı, Lerik və Astara rayonlarının yüksək dağlıq meşələrinin relyefi, torpaq-iqlim şəraiti və florası biomüxtəlifliyindən asılı olaraq meşə bitkilisi formalaşmışdır. Regionda aparılmış ekoloji-geobotaniki tədqiqatlar zamanı Lənkəranın dağlıq hissəsinin meşə bitkilisinin 1 formasiya sinfi, 4 formasiya və 6 assosiasiyadan ibarət olduğu müəyyən edilmişdir.

Lənkəranın dağlıq hissəsi meşələrinin Sovetlər birliyinin son illərində məhv edilməsi, kənd təsərrüfatı və sitrus bitkilərinin altında istifadəsi meşə bitkiliyinin degradasiyasını gücləndirmiş, ərazidə biomüxtəlifliyin azalmasına zəmin yaradır.

Aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticələrinə görə regionda yayılan meşələrin ekosisteminə mühafizə etmək, bərpa və qorunması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Material və metodlar

Tədqiqatın obyektı olaraq Yardımli, Lerik və Astara rayonlarının yüksək dağlıq ərazilərinin dağ – çəmən və qonur dağ – meşə torpaqlarda formalaşan subalp meşələr qurşağında dağ - meşələri seçilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində, o cümlədən ədəbiyyat və regionun ekoloji-geobotaniki xəritə məlumatlarından aydın olmuşdur ki, Lənkəranın dağlıq hissəsinin dağ-meşə bitkiliyi Yardımli, Lerik və Astara rayonlarının yay otlaq sahələrində rast gəlinir.

Lənkəranın dağlıq hissəsində meşə bitkiliyinin geobotaniki yaxud fitosenoloji baxımdan öyrənilməsinə dair məlumatlar bir çox botaniklərin tədqiqatları mühüm əhəmiyyətə malikdir[6; 7; 10; 11; 12].

Lənkəranın dağlıq hissəsinin dağ – meşə bitkiliyinin tədqiqi zamanı dağ – meşə bitkiliyinin təsnifat sxemi hazırlanmış və burada rast gəlinən bitkilərin təyini və adlandırılması zamanı sisteməlik taksonlar, həyati formalar, «Beynəlxalq Botaniki Kodekslər» nəzərə alınmış, ekoloji qruplar və s. müxtəlif metodlardan istifadə edilməklə öyrənilmişdir.

Nəticələr və müzakirə

Azərbaycanda 1,214 mln.hektar meşə torpaqlarında meşə ilə örtülü sahələr 1,021 mln. ha-dan ibarətdir ki, bundan Lənkəranın dağlıq hissəsində yayılan dağ meşələrinin ərazisi 134 min hektardır.

İlk dəfə tərtib etdiyimiz «Lənkəranın dağlıq hissəsi bitkiliyinin ekoloji-geobotaniki xəritəsi»ndə əks olunduğu kimi Yardımli, Lerik və Astara rayonlarının yüksək dağlıq meşələrinin relyefi, torpaq-iqlim şəraiti və florası biomüxtəlifliyindən asılı olaraq meşə bitkiliyi formalaşmışdır. O cümlədən, fitoekoloji xüsusiyyətlər regionun təbii ekosistemi (geniş arealda yayılan), həmçinin subalp meşə qurşağı üçün xarakterik sayılan meşə bitkiliyinin təsnifatında nəzərə alınmışdır.

Beləliklə, tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, Lənkəranın dağlıq hissəsinin meşə bitkiliyinin 1 formasıya sinfi, 4 formasıya və 6 assosiasiyadan təşkil olunmuşdur. Bu 1 saylı təsnifat sxemində göstərilmişdir.

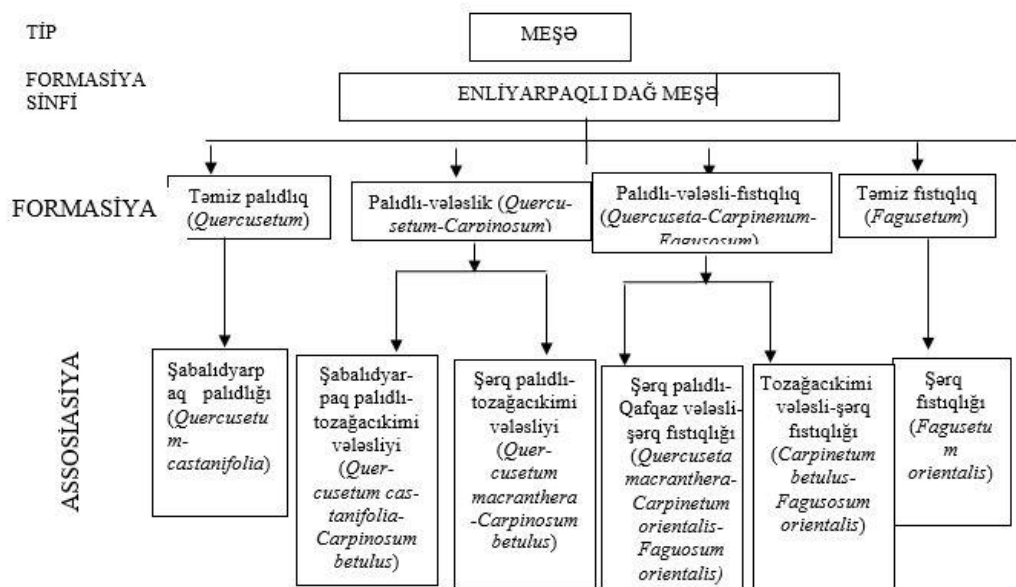
1 saylı təsnifat sxemindən aydın olur ki, aparılmış ekoloji-fitosenoloji tədqiqatlar nəticəsində Lənkəran dağlıq hissəsinin dağ-meşə bitkiliyi

enliyarpaqlı dağ meşə formasiya sinfinə və təmiz palıdlıq, palıdlı-vələslik, palıdlı-vələsli-fıstıqlıq, təmiz fıstıqlıq formasiyalarına ayrılır.

Bu formasiyaların bəzilərinin fitosenoloji quruluşu və növ tərkibi haqqında aşağıda ətraflı məlumat verilir.

Sxem 1

Yüksək dağlıq meşə bitkiliyinin təsnifat sxemi

Enliyarpaqlı dağ meşələr formasiya sinfi

A.Təmiz palıdlıq (Quercusetum) formasiyasının təsnifat sxemindən (1 sayılı) göründüyü kimi bu formasiya yalnız şabalıdyarpaq palıdlığı (*Quercusetum castanifolia*) assosiasiyasından ibarətdir.

Həmin assosiasiya Yardımlı rayonu ərazisində Viləşçayın yuxarı axarında yayılır (geobotaniki təsvir 1).

Onu da əlavə edək ki, assosiasiyanın tərkibində 28 növ bitki qeydə alınmışdır. Fitosenozun monodominantı – *Quercus castanifolia* C.A.Mey. hesab olunur; bolluğu 4-5 bal, sıxlığı 0,6-0,5-ə enmişdir. Ümumi layihə örtüyü 60-70%-ə bərabərdir.

Fitosenozun quruluşunda (I mərtəbədə) – *Qu. castanifolia* orta hündürlüyü 25 metrdir; II mərtəbədə *Qu. macranthera* – hündürlüyü 20 m və alt (III) mərtəbədə isə çoxillik bitkilər yayılmışdır.

Əlavə edək ki, meşəlikdə ağacların qanunsuz kəsilməsi, kömür üçün

yandırılması, habelə orada xırda və iri buynuzlu mal-qaranın sürü halında otarılması nəticəsində biomüxtəliflik azalır. Bunun nəticəsində təmiz palıdlıq fitosenozunda törəmə və palıdlı-vələslik formalaşır.

B. Palıdlı-vələslik (*Quercus* *carpinosum*) formasiyası
şabalıdyarpaq palıdlı-tozağacikimi vələsliyi (*Quercus* *castanifolia-Carpinosum betulus*) və şərq palıdlı-tozağacikimi vələsliyi (*Quercus* *orientalis-Carpinosum betulus*) və şərq palıdlı-tozağacikimi vələsliyi (*Quercus* *marcranthera-Carpinosum betulus*) assosiasiyaları ilə təmsil olunur.

Yüksək subalp qurşağında (Yardımlı və Lerik rayonları ərazisində) həmin meşələrin daha geniş yayılması qeydə alınmışdır. Eroziya uğramış həmin sahələrdə *Grataegus pentagyna* Waldst. et Kit., Qafqaz əzgili (*Mespulus germanica* L.) və s. kollarla yanaşı, ağaclardan (*Qu. macranthera* Fisch. et Hohen.) və tozağacikimi vələs (*Carpinosum betulus* L.) edifikatorlar rast gəlinir.

C. Palıdlı-vələsli-fıstıqlıq (*Quercus* *et-Carpinetum-Fagusosum*) formasiyası.

Tədqiq olunmuş ərazinin meşə bitkiliyində geniş əralda yayılan müvafiq formasiya ən geniş yayılan iki assosiasiyadan, o cümlədən Şərq palıdlı- Qafqaz vələsli-şərq fıstıqlığı (*Quercus* *marcranthera - Carpinetum orientalis-Fagusosum orientalis*) təşkil olunmuşdur.

Bu formasiyanın növ tərkibi və quruluşu 1 saylı geobotaniki təsvirdə əksini tapır.

Fitosenozun növ tərkibində 36 növ qeydə alınmışdır; bunlardan 9 növ (25,0%) ağaclar, 8 növ (22,2%) kollar, 12 növ (33,3%) çoxillik otlar, 4 növ (11,1%) ikiillik otlar və 3 növ (8,3%) birillik otlardır; eyni sayda növlərin ekoloji qruplaşması üzrə təhlilinə görə 21 növ (58,3%) mezokserofitlər, 14 növ (38,9%) mezofitlər və 1 növ (2,8%) hidrofıtlərə aiddir.

Formasiyanın dominantı şərq fıstığı (*F.orientalis* Lipsky.) bolluğu 3-4 bal, sıxlığı – 0,9, subdominantı – Qafqaz vələsi (*C.betulus* L.) bolluğu 2-3 bal, sıxlığı- 0,7 və şərq palıdı (*Qu.macranthera* Fisch. ex Hohen.) bolluğu 2 bal, sıxlığı isə 0,6-ya enmişdir.

Burada meşəliyin bitki örtüyündə ağaclar kəskin surətdə qırılmış və sıxlığı 0,4-0,1-ə malik olmuşdur.

Təsvir 1-də qeyd edildiyi kimi palıdlı-vələsli-fıstıqlıq formasiyasında fitosenotik quruluşuna görə I mərtəbədə – *Fagus orientalis* Lipsky., *Carpinus betulus* L., *Quercus macranthera* Fisch. et Hohen. və s. ağaclar; II mərtəbədə *Grataegus pentagyna* Waldst. et Kit., *Rubus persicus* Boiss. və s. kollar; III mərtəbədə isə *Agrostis tenuis* Sibth., *Briza media* L.; *Cynoglossum montanum* L., *Melilotus officinalis* (L.) Pall.; *Oxalis cormiculata* (L.) Small. və s. otlar təsadüf olunur.

Geobotaniki təsvir 1

Palıdli-vələsli-fıstıqlıq (Quercuseta-Carpinetum-Fagusosum) formasıyasının növ tərkibi və quruluşu; Yardımlı rayonu ərazisində 2293 m dəniz səviyyəsindən yüksəklikdə Avunçayın axarında subalp (Saxola-Baran) meşəliyi

№	Biomorf növlərin adı	Ekoloji qruplar		Bolluğu (balla)	Mərtəbəlilik və orta hündürlük (sm-lə)	Fenoloji fazalar	
1	2	3	4	5	6	7	8
<u>Ağaclar</u>							
1.	Fagus orientalis Lipsky.	mezokserofit	3-4	60-80	I (22)	0,9	çiç.
2.	Carpinus betulus L.	mezokserofit	2-3	40-60	I (20)	0,7	veq.
3.	Quercus macranthera Fisch. et Hohen.	mezokserofit	2	30-50	I (25)	0,6	çiç.
4.	Quercus castanifolia C.A.Mey.	mezokserofit	1-2	20-30	I (20)	0,5	veq.
5.	Ulmus scabra Mill.	mezokserofit	1	1-10	I (25)	0,8	çiç.
6.	Pyrus grossheimii Fed.	mezokserofit	1	1-10	I (20)	0,6	veq.
7.	Malus orientalis Uglitzk.	mezofit	1	1-10	I (25)	0,5	çiç.
8.	Acer laetum C.A.Mey.	mezofit	1	1-10	I (10)	0,4	çiç.
9.	Sorbus forminalis (L.) Grantz.	mezofit	1	1-10	I (8)	0,3	Meyvə yet-ə
<u>Kollar</u>							
10.	Grataegus pentagyna Waldst. et Kit.	mezokserofit	1-2	10-20	II (7)	0,4	çiç.
11.	Rubus persicus Boiss.	mezokserofit	1-2	10-20	II (2)	0,2	çiç.
12.	Berberis vulgaris L.	mezokserofit	1	1-10	II (3)	0,1	çiç.
13.	Mespulus germanica L.	mezokserofit	1	1-10	III (2,5)	0,1	çiç.
14.	Rosa nisami Sosn.	mezokserofit	1	1-10	II (2,0)	0,1	çiç.
15.	Euonymus europaea L.	mezokserofit	1	1-10	III (1,5)	0,1	çiç.
16.	Ilex hyrcana Pojark.	mezofit	1	1-10	III (1,0)	0,1	meyvə yet-ə
17.	Lonicera orientalis Lam.	mezofit	1	1-10	III (0,5)	0,1	meyvə yet-ə
<u>Çoxillik otlar</u>							
18.	Dryopteris filix mas (L.) Schott.	mezofit	1-2	20-30	I (60-90)	-	veq.
19.	Dactylus glomerata L.	mezokserofit	1-2	10-20	II (20-30)	-	çiç.
20.	Brachypodium pinnatum (L.) Beauv.	mezokserofit	1-2	10-15	II (30-50)	-	çiç.
21.	Agrostis tenuis Sibth.	mezokserofit	1-2	5-10	III (20-30)	-	çiç.
22.	Paenonia milkosewitschii Lomak	mezokserofit	1	20-25	II (60-90)	-	çiç.
23.	Poa masenderiana Freyn. et Sint.	mezofit	1	15-20	II (50-70)	-	çiç.
24.	Briza media L.	mezokserofit	1	10-15	II (30-70)	-	çiç.
25.	Fragaria vesca L.	mezokserofit	1	5-10	III (20-30)	-	paxlayet-ə

1	2	3	4	5	6	7	8
26.	<i>Trifolium repens</i> (L.) Presl.	mezofit	1	5-10	III (15-25)	-	çiç.
27.	<i>Carex hordelistichos</i> Vill.	hidrofit	1	5-10	III (15-20)	-	veq.
28.	<i>Vicia lathyroides</i> L.	mezofit	1	5-10	III (10-15)	-	paxla yet-ə
29.	<i>Silene multifida</i> (Ad.) Kohrb.	mezofit	1	5-10	III (5-10)	-	çiç.
<u>İkillik otlar</u>							
30.	<i>Heracleum trachyloma</i> Fisch. ex C.A.Mey.	mezokserofit	1-2	10 -20	II (80-100)	-	çiç.
31.	<i>Cynoglossum montanum</i> L.	mezofit	1	10 -15	III (20-30)	-	veq.
32.	<i>Melilotus officinalis</i> (L.) Pall.	mezofit	1	5-10	III (15-20)	-	çiç.
33.	<i>Geranium pusellum</i> L.	mezokserofit	1	5-10	III (10-15)	-	veq.
<u>Birillik otlar</u>							
34.	<i>Oxalis corniculata</i> (L.) Small.	mezofit	1-2	15 -20	III (25-30)	-	çiç.
35.	<i>Bromus mollis</i> L.	mezokserofit	1	10 -15	III (20-25)	-	çiç.
36.	<i>Latcyrus annus</i> L.	mezofit	1	5-10	III (15-20)	-	çiç.
Ümumi layihə örtüyü 60-90%-ə bərabərdir.							

Meşə bitkiliyində formasiyanın növ tərkibi və quruluşunu nəzərə almaqla layihə örtüyünün 60-90%-ə uyğun gəlməsi müəyyən edilmişdir.

D. Təmiz fıstıqlıq (*Fagusosum*) formasiyası şərq fıstıqlığı assosiasiyası (*Fagusosum orientalis*) ilə təmsil olunur. Fitosenozun monodominantı şərq fıstığı (*Fagus orientalis* Lipsky.) sayılır. Bolluğu 4-5 baldır. Sıxlığı 0,9-0,8-ə enmişdir.

Fitosenoloji quruluşunda 26 növ qeydə alınmışdır. Çöl geobotaniki təsvirdən (əlavədə) göründüyü kimi meşəliyin ümumi layihə örtüyü 80-90% arasında tərəddüd edir.

Burada (I mərtəbə) əsasən fıstıq ağacları bolluğuna görə daha üstün olub, efidikatorluğu müşahidə olunur.

M.Y.Xəlilov [5] qeyd edir ki, regionda fıstıqlıq meşə bitkiliyi Hirkan meşələrindən yuxarıda dəniz səviyyəsindən 600-800 metrə başlayaraq 1800-2100 metr hündürlüyə qədər qonur dağ-meşə torpaqlarında yayılaraq yüksək dağ qurşaqlarına qədər biomüxtəliflik əmələ gətirir.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi tərəfimizdən aparılmış çöl tədqiqatları müddətində həmin meşəliyin ərazisində fıstıq ağaclarının qırılması və mal-qaranın otarılması müşahidə olunmuşdur. Məhz bu səbəbə görə fıstıqlıq assosiasiyasında meşəliyin sıxlığı 0,3-ə uyğunlaşması nəzərə çarpır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.H. Həyacan təbili. Bakı. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. 2002, 175 s.
2. Hacıyev V.C. Azərbaycanın yüksək dağlıq bitkiliyinin ekosistemi. Bakı, 2004, 139 s.
3. Xəlilov M.Y., Əliyeva N.Ə. Lənkəran təbii vilayətinin reliktd meşə ekosistemlərinin bioloji müxtəlifliyinin mühafizəsi problemləri // Torpaqşünaslıq və Aqrokimya əsərlər toplusu. Bakı: Elm, 2007, XVII cild, s.158-161.
4. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycan meşələri. Bakı: Elm, 2002, 472 s.
5. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı: Elm, 2005, 380 s.
6. Prilipko L.İ. Azərbaycanın ağac və kolları. Bakı: Azər.SSR EA-nın nəşr.-i, 1961 (I cild, 321 s.), 1964 (II cild, 221 s.).
7. Гаджиев В.Д., Кулиева Х.Г., Вагабов З.В. Флора высокогорий Талыша/ Тез.докл. VI Всесоюз. совещ. по пробл. «Освоение флоры и растительности высокогорий СССР», Ставрополь: 1974, с.159.
8. Гурбанов Э.М. Флора и растительность Антропатенской провинции (в пределах Азербайджанской Республики). Баку, 2007, 240 с.
9. Гроссгейм А.А. Реликты Восточного Закавказья. Баку: Изд.-во Аз. ФАН СССР, 1940, 42 с.
10. Прилико Л.И. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970, 170 с.
11. Сафаров И.С. Лесная растительность высокогорных районов Талыша и её фитоценоотические особенности. Баку: 1980, 325 с.
12. Сафаров И.С. Эколого-географические особенности высокогорной дендрофлоры Талыша / Всесоюзные совещание по вопросам изучения и освоения флоры и растительности высокогорий. Баку-Ленинград: Элм, 1971, с.160-163.

Redaksiyaya daxil olub 10.04.2022